

IVAN DOROVSKÝ

EMANUEL FAIT A KAVKAZ

Zájem o slovanské i neslovanské národnosti se v českých zemích projevovat již od dávných dob. Soustavnější a zasvěcenější zprávy o jednotlivých evropských i mimoevropských národech a národnostech, o jejich písemnictví i způsobu života se však začaly objevovat teprve v 19. století. Byly tak či onak spjaty s tzv. národním obrozením. Tak tomu bylo i s naším poznáváním Malé a Střední Asie. Zpočátku se v tisku objevovaly zprávy domácích i cizích autorů o „vzdálených“ krajích, později následovaly informace odborníků a očitých svědků — cestovatelů, obchodníků, literátů apod.¹

Když jsem před více než patnácti lety zpracovával české poznávání Balkánu, narazil jsem na jméno dnes téměř zapomenutého Emanuela F a i t a (1854—1929). V posledních desetiletích minulého a v prvních desetiletích našeho století patřil však E. Fait k významným pracovníkům zejména na poli české geografie a cestopisu.² Byl středoškolským profesorem dějepisu, zeměpisu a podle potřeby také jiných předmětů, který se několikrát bezúspěšně pokusil o univerzitní dráhu.³

¹ Z cizích badatelů uveďme aspoň maďarského badatele Armina Vambéryho, jehož práce vycházely převážně německy v minulém století. Práce četných ruských cestovatelů, historiků, etnografů i jazykovědců byly spjaty s ruským pronikáním a ovládnutím uvedených zeměpisných částí. U nás viz zejména příspěvky, které od 60. let minulého století vycházely především ve Světozoru, Osvětě, v Lumíru a v Zeměpisném sborníku. Svě dojmy a zážitky literárně zachytil Sv. Čech ve dvou pracích: *Kresby z cest*, Praha 1884, a *Upomínky z Východu*, Praha 1885. Sérii článků o historii, etnografii, hospodářství i způsobu života středoasijských a kavkazských národů uveřejnil u nás Emanuel Fait, který pak své poznatky z cest a z literatury syntetizoval ve dvou monografiích: *Ruská Střední Asie. Národopis, poměry národohospodářské, průmysl a obchod*, Praha 1901; *Středoasijské národové, zvláště na území ruském*, Praha 1910. Podrobnější (i když neúplnou) bibliografii Faitových příspěvků z oblasti Střední Asie a Kavkazu přináší diplomová práce Václava Štěpánka, *Emanuel Fait jako historik, literární historik a etnograf středoasijských a kavkazských národů*, kterou zpracoval a obhájil pod mým vedením na filozofické fakultě Univerzity J. E. Purkyně v Brně v roce 1983.

² J. K u n s k ý, *Čeští cestovatelé*, 2, Praha 1960, s. 160 n.

³ Viz pozn. 17 a 18.

Emanuel Fait patřil k čelným odborníkům, kteří se od 80. let 19. století do 20. let našeho století systematicky zabývali dějinami, zeměpisem, lidovou slovesností, dějinami literatury, školstvím a hospodářskými otázkami především tří do té doby málo známých oblastí: Balkánem (zejména slovanským), Střední Asií a Kavkazem. Jeho přínos pro všestranné poznání Makedonie v klíčových obdobích jejího národnostního a hospodářského vývoje jsem již publikoval.⁴ Na Faitův zájem o problematiku Střední Asie upozorňují v poslední době některé dílčí příspěvky.⁵ Fait totiž podnikl v roce 1889 a pak v roce 1902 cesty po Střední Asii, Kavkazu a Zakavkazsku, z nichž výtěžil mnoho historického, etnograficko-folkloristického, geografického a jiného materiálu. Poznatky z autopsie pak doplnil o údaje z odborné literatury — převážně ruské a německé — a uveřejnil je nejprve v řadě časopiseckých článků, statí, studií a úvah, později v samostatných rozsáhlých monografiích.⁶

V tomto příspěvku bych si chtěl podrobněji všimnout Faitova zájmu o Kavkaz, především o Arménii, a ukázat na jeho přínos pro poznání tohoto národnostně pestrého a geograficky rozsáhlého a zajímavého území.

Z našeho dosavadního studia Faitova značně rozsáhlého díla vyplývá, že se ve své mnohostranné činnosti soustředil na geografické oblasti, národnostní území a národy, které tehdy stály ve středu pozornosti evropské diplomacie. Tak tomu bylo např. s územím Makedonie, která se po berlínském kongresu 1878 stala jednou z okrajových oblastí evropské části turecké říše a jejíž národně obrozenecké a osvobozenécké snahy se proto ubíraly převážně samostatnou cestou. Za rusko-turecké války (1877–1878) získalo Rusko některé části území, jež tenkrát patřily (a některé dodnes patří) k Arménii. Podle berlínského kongresu, jenž revidoval tzv. sanstefanskou mírovou smlouvu (jež nikdy nebyla uvedena v život), připadl Rusku v Asii především Kars, Ardahan a Batumi.

Jak je známo, Turecko se rok po skončení války s Ruskem dostalo do úplného finančního krachu. To umožňovalo cizím mocnostem získávat výhodné koncese (např. německý kapitál nabyt koncesi na stavbu bagdádské dráhy) a postupně začít s vývozem svého kapitálu do turecké říše a těžit z jejího nerostného bohatství. V roce 1888 založilo několik západoevropských bank tzv. soluňskou banku. V dalších letech vznikaly do konce minulého století na území Turecka četné další cizí finanční společnosti.

Právě od poloviny 80. let začal E. Fait podnikat cesty do Ruska (1885) a po slovanských zemích Balkánu. Roku 1888 navštívil Srbsko, Bulharsko a části evropského Turecka, především Makedonii. O rok později (1889) se vydal na Kavkaz a pak do jižního Ruska a na Krym (1890). Za svých dvou uvedených cest poznal oblast východní Arménie, Gruzie, Da-

⁴ I. Dorovský, *Faitův přínos pro poznání Makedonie*, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy*, Brno 1971, s. 245.262; viz též týž: *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Brno 1973, s. 105–124.

⁵ J. Bečka, *Ruská Asie a Emanuel Fait*, *Slovanský přehled*, 1980, čís. 1, s. 76–80; týž: *Jan Rypka a Gruzie*, *Slovanský přehled*, 1982, čís. 5, s. 396–399.

⁶ Viz pozn. 1.

gestánu, Předkavkazsko, pobřeží Černého a Kaspického moře. Na Kavkaz se Fait vydal podruhé v roce 1902. Své poznatky historické, geografické, národnostní, etnograficko-folkloristické i jazykovědné pak po několika předběžně publikovaných příspěvcích pojal do své rozsáhlé monografie *Kavkaz, jeho přírodní krásy, poměry národohospodářské, národopis a místopis* (1894).⁷ Jistě nebyla náhoda, že kniha vyšla právě v době, kdy se oporou despotickeho režimu Abdüla Hamida v Turecku stala ideologie panislámismu. Národnostní a náboženský útlak, který zesílil, nejtíže dopadal zejména na arménský lid, kterému berlínský kongres i další mezinárodní ujednání měly zajistit bezpečnost a provedení četných reform. Turci však podobná rozhodnutí nerespektovali. V létě roku 1894 došlo proto v oblasti Samsunu k povstání arménského obyvatelstva, které bylo potlačeno masovými tureckými pogromy v městech a celých oblastech (např. Bitlis, Diarbekir, Sivas, Charput). Protiarménské pogromy byly pak v dalších dvou letech také v Erzerumu, Trabzonu a v mnoha dalších městech v Malé Asii i v samotném Istanbulu. Padlo jim za oběť na 300 tisíc lidí.

Dříve než se o uvedené Faitově monografii, v níž pojednává o Kavkaze, zmíním podrobněji, dovolím si malou odbočku, která bezprostředně souvisí s národnostní problematikou Arménů a s tzv. arménskou otázkou. Ve Faitově pozůstalosti jsem již před patnácti lety objevil rukopis rozsáhlé „časové úvahy“ *Úpadek Turecka a otázka arménská*.⁸ Podle nepřímých údajů, které obsahuje, byla napsána s největší pravděpodobností v posledních třech letech minulého století, rozhodně po roce 1896 a ne později než koncem minulého století. Pravděpodobně však úvaha vznikla koncem roku 1896 nebo v první polovině následujícího roku. Fait totiž píše: „Kréta v odboji, Makedonci nespokojeni, Drusové na Libanoně porážejí pluky proti nim vyslané, krvavé řeže proti Arménům se opakují s bezohledností přímo asijskou . . .“⁹

E. Fait, který vývoj Turecka a jeho postavení zřejmě značně podrobně sledoval, konstatoval již obecně známou skutečnost, že se „státně nezpůsobilá“ turecká říše nemůže nadlouho udržet, že ji vlastně drží při životě mocnosti. Podrobná národnostní charakteristika, kterou Fait v uvedené úvaze podává, se týká nejen Arménů, jež jsou rozptýleni po všech zemích evropských, ale i ostatních národností v maloasijské části Turecka. „Pojem národnosti a náboženství se u nich (tj. u Arménů — I. D.) úplně kryje“, psal správně Fait, neboť nacionálním střediskem Arménů byla skutečně křesťanská národní církev, která byla součástí národně osvobozeneckého zápasu (podobně jako tomu bylo např. na Balkáně).

Ve své úvaze Fait shromáždil dost podrobné údaje o počtech a územním rozložení arménského obyvatelstva v jednotlivých městech a oblas-

⁷ Em. Fait, *Kavkaz, jeho přírodní krásy, poměry národohospodářské, národopis a místopis*, Praha 1894, 320 stran, 28 vyobrazení, 1 mapa.

⁸ Em. Fait, *Úpadek Turecka a otázka arménská. Časová úvaha*, Památník Národního písemnictví Praha, pozůstalost Emanuela Faita, P 23 B 10.

⁹ *Tamtéž*, s. 1, Řecké obyvatelstvo na Krétě, jak známo, zahájilo v roce 1896 ozbrojený boj proti Turkům a počátkem února 1897 vyhlásili povstalci připojení ostrova k Řecku.

tech Kavkazska, Zakavkazí a Turecka, o jejich zaměstnání a náboženství. Četné informace získal pobytem na Kavkaze, jiné čerpal z tehdejší nejnovější literatury francouzské a ruské. O Arménech Fait píše, že „jsou vznětlivé povahy, podnikaví, projevují mnohdy hrdinskou mysl a vynikají často příkladnou obětavostí ve věcech národních“.¹⁰

Faitova úvaha nerozebírá podrobně zvěrstva, která Turci spáchali na arménském obyvatelstvu. Upozorňuje však na hlavní příčinu arménských nepokojů: „V listopadu 1895 měly být provedeny podle hlášení sultánova iráde dávno slibované opravy ve správě oněch vilajetů, v kterých značný počet arménských osad se zachoval“.¹¹ Uvádí, v kterých městech a oblastech Turci vraždili, počty obětí a způsoby loupeže.

Autor úvahy se pokusil o vymezení pojmu mohamedán a Turek, který byl v tehdejší literatuře a v novinových zprávách často směřován nebo ztotožňován. „Nufusy (statistické knihy) osmanské říše činí dva rozdíly“, píše Fait, „totiž ‚urum‘ (z řec. romaios) a turk. Do skupiny urum počítají se Arméni, Chaldaeové, Jakobité, Surové i jiní sektáři křesťanství“. To byly ovšem rozdíly náboženské, o nichž se v té době málo vědělo.

O složitosti národnostní problematiky po osvobození Bulharska a po okupaci Bosny a Hercegoviny se v odborné literatuře mnoho nepsalo. Fait, který z autopsie poznal jak Balkánský poloostrov, tak také oblasti Kavkazu, přináší však četné doklady o migraci a stěhování tureckého obyvatelstva z Balkánu do Anatólie a zmiňuje se také o Řecích, kteří tu žijí na pobřeží Černého moře.¹²

Na základě údajů o početném zastoupení jednotlivých národností v Arménii, Kurdistánu a ve východní části Malé Asie, které Fait získal z nejnovějších německých pramenů, pak uznává, že Arméni mají právo žádat křesťanského guvernéra pro oblasti, kde mají číselnou převahu.¹³

Sloanofilství, zejména rusofilství, které často hraničí s carofilstvím, Faitovi zabránilo, aby viděl reálnou skutečnost a tehdejší rozložení sil v Evropě. Ve své úvaze se zabýval např. také myšlenkou, kdo by měl být dědicem po nezvratném úpadku turecké říše. Došel k zcela nereálnému, fantastickému a utopickému závěru, že největší nároky na Malou Asii mají Slované, vedle Rusů dokonce také Slované západní a jižní: „Ona směs kmenová, jaká se vývojem událostí nakupila od břehů Tigridu až k hravým vlnám roztráštěného Archipelu, nutně vyžaduje národního obrození a toho se jí může dostati výhradně od mladých, pružných státních družin. Za podobné pokládáme jenom západní a severní sousedy, totiž Slované, kteří styky svými mají na to nejvíce nároků“.¹⁴

Svou fantastickou myšlenku se Fait snažil zdůvodnit také tvrzením, že se „Slované v samém Cařihradě zmáhají“, že tam mají Černohorci, Srbové a Bulhaři své střední školy i učitelský seminář a Rusové dokonce

¹⁰ *Tamtéž*, s. 9b.

¹¹ *Tamtéž*, s. 11.

¹² „Do Malé Asie projevuje se soustředěný pohyb vystěhovalecký mohamedánských vyznavačů z poloostrova Balkánského, z jižního Ruska a Kavkazu“. *Tamtéž*, s. 17.

¹³ *Tamtéž*, s. 20.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 21.

kromě škol že mají „řadu spolků“. Kromě toho „Bulhaři mají četné vesnice před hradbami stambulskými“.

Fait vystupoval ve své „časové úvaze“ proti vystěhovalctví Slovanů z Rakousko-Uherska do Spojených států amerických a do Jižní Ameriky, neboť „v Americe slovanským přistěhovalcům nepokvete nikdy budoucnost“. Kdyby podle Faita ty „tisíce Čechů, Slováků, Rusínů, Poláků, Charvátů, Slovinců“, kteří „opouštějí ročně svou domovinu“, jely do oblastí Malé Asie, „přirozený postup Slovanů od Badkšanu a od severních břehů Černomoří do Anatolie byl by zesílen“.

Uvedené Faitovy kombinace vycházely především z jeho rusofilství a slavjanofilství, které bylo namířeno ostře proti Francii, Anglii a Německu.

Vratme se nyní k Faitově monografii o Kavkaze, o níž jsme se zmínili. Pojednal v ní v duchu tehdejšího pozitivismu o všech podstatných fyzikálně geografických, historických, národnostních, literárních, demografických, topografických, administrativních i antropologických otázkách spjatých s kavkazskými národy. Vedle výkladů hydrografických a orologických jsou značně podrobná Faitova pojednání o nerostném bohatství. Samostatnou kapitolu věnoval pestrému národnostnímu složení na Kavkaze. Přinesl v ní informace jak o odborné literatuře předmětu, tak také o dějinách, písemnictví, lidové slovesnosti a způsobu života jednotlivých etnických skupin a etnosů. Nechybí tu četné pokusy o srovnání zvyků a obyčejů kavkazských obyvatel se zvyklostmi slovanského obyvatelstva na Balkáně, především v Makedonii. Ve své práci shromáždil cenné materiály o velkých kavkazských, černomořských a kaspických městech, o jejich historii, památkách i o jejich průmyslovém vývoji. Odborná kritika proto označila vydání knihy o Kavkaze za „šťastné“¹⁵ a zdůrazňovala zejména „poučný“ přínos Faitových topografických výkladů a jeho popisu historických památek, kterým věnoval samostatnou rozsáhlou kapitolu. Faitův „místopis a popis památností“ (jak zní název kapitoly) má ráz reportáží, které obsahují (jak bylo v té době běžné) četné údaje historické, etnografické i jazykovědné a místopisné.

V uvedené knize věnuje Fait hodně místa výkladům o dějinách Gruzie od nejstarších dob až po jeho současnost, píše o národnostech, které v ní žijí, o společenských poměrech, soudnictví, školství, bájesloví i o organizaci vojska. Tyto výklady si nepochybně zasluhují podrobnější rozbor. Vzhledem k stanovenému rozsahu tohoto příspěvku se však omezují pouze na Faitův vztah k Arménii.

Hospodářský zeměpis byl vedle historie a národopisu hlavní oblastí Faitových zájmů. Proto již v názvu knihy o Kavkaze je naznačeno, že v ní pojednává také o „poměrech národohospodářských“. Přinesl v ní četné informace o stavu zemědělství a o pěstování různých zemědělských plodin i o chovu dobytka a ovcí. Cíl jeho výkladů o rozvoji hospodářství byl zřejmý: informovat český průmyslový, velkostatkářský a bankovní kapitál o tom, jak se v této oblasti rozvíjejí jednotlivá průmyslová odvětví, zejména po výstavbě kavkazské železnice mezi Batumi a Baku, která

¹⁵ F. V. Vykoval, Světozor, 1894, s. 345.

přispěla k nebyvalému rozvoji naftového průmyslu. Železnice zpřístupnila bakuskou naftu západní Evropě. O tom, „že i Říše rakousko-uherská z tohoto díla může těžiti“, psal Fait, mluví fakt, „že bylo dovezeno roku 1890 k nám daleko přes tři milióny sudů čistého petroleje, mnohem více než do kteréhokoliv jiného státu světa“. V téže době informoval Fait také o dosud neobjevených oblastech na Balkáně a ve Střední Asii, kam se mohl vyvážet kapitál.¹⁶

Obě geografické oblasti — Balkán a Kavkaz, které byly středem Faitova všestranného zájmu, spojuje ještě jedna zajímavá skutečnost. V polovině roku 1900 podal totiž Emanuel Fait jako habilitační práci právě svůj spis o Kavkaze. „Před prázdninami žádal o habilitaci z geografie Em. Fait“, psal Lubomír Niederle Konstantinu Jirečkovi. „Přiložil ‚Kavkaz‘ a v rukopisu ‚Makedonii‘. Jelikož je to většinou etnologické, byl jsem zvolen do komise. Ačkoliv jsem to ještě důkladněji nečetl, vidím, že jak ten ‚Kavkaz‘, tak i jeho ‚Makedonie‘ nepovznáší se nijak nad kompilaci s náterem autopsie“.¹⁷ L. Niederle K. Jirečka žádal, aby mu sdělil svůj úsudek o všech starších Faitových pracích, neboť se domníval, že Jireček při svých znalostech „rychleji a správněji dovede posouditi než jiný“. Ani geograf Jan Palacký, ani geolog, paleontolog a archeolog Jan Woldřich, kteří byli rovněž jmenováni za členy habilitační komise, „s věcí blíže obeznámeni“ nebyli.

O půl roku později L. Niederle sděloval Jirečkovi, že to, co Fait podal jako habilitační spis, je „naprosto nezpůsobilé k přijetí“ a že Fait, který „dělá jinak dojem člověka svědomitého“, svou žádost o habilitaci vzal zpět.¹⁸

K Jireček, který byl v té době naším předním historickým geografem a historikem, hodnotil Faitovy práce snad až příliš přísně a zdá se mi, že byl k němu poněkud nespravedlivý. Nejenže jeho spis o Kavkaze nedoporučil do tisku (spis však přesto vyšel!), ale označil jej za „slabý i jako kompilace“. Vytykal Faitovi rovněž, že jeho článek o Makedonii pro Ottův slovník naučný, který Jireček musel značně upravovat, trpěl „bombastickým slohem“. Zároveň se Niederlemu svěřoval, že Faitův spis o Makedonii nezná.¹⁹ Když se v prvních dvou letech našeho století rozvířila dokonce na veřejnosti otázka, kdo má nastoupit na místo profesora geografie na pražské univerzitě po prof. J. Palackém, byl Fait v tisku označen za „výbornou sílu domácí“ v oblasti zeměpisu.²⁰

Emanuelu Faitovi, který začal mj. cestopisným fejetonem a teprve později se soustředil na vědecký zeměpis, patří zásluhy, že jako první značně obsáhle a dosti komplexně seznamoval českou veřejnost jak s ožehavými otázkami národnostními na Balkáně a na Kavkaze (třebaže mnohdy s nesprávnými závěry), tak také s historickým, literárním, národnostním,

¹⁶ I. Dorovský, *České země a Balkán*, s. 120. Fait vytykal rakouským obchodním kruhům, že se nezajímají o středoasijské trhy, které by mohly být pro ně významné zejména vývozem průmyslových výrobků. Viz E. Fait, *Asijské dráhy*, Sborník České společnosti zeměpisné, 1898, s. 257—264.

¹⁷ *Iz archiva na Konstantin Ireček*, III, Sofija 1963, s. 150.

¹⁸ *Tamtéž*, s. 160—161.

¹⁹ *Tamtéž*, s. 155.

²⁰ *Tamtéž*, s. 177.

etnograficko-folkloristickým i demografickým vývojem a s přírodními krásami oblastí, které poznal z autopsie. Proto jeho dílo o Kavkaze tvoří zajímavou kapitolu našeho poznávání této geograficky vzdálené oblasti. Ještě dnes, devět desítek let od vydání, slouží Faitova monografie o Kavkaze jako dosud nepřekonaný pramen. A v tom mj. tkví také trvalý odkaz Faitova všestranného díla.

ЭМАНУИЛ ФАЙТ И НАРОДЫ КАВКАЗА

В период так наз. национального возрождения в Чехии усилился интерес (который, впрочем, продолжал и в последующих периодах) к языкам, истории, литературе к народно-поэтическому творчеству.

Автор статьи дает анализ многосторонней популяризаторской деятельности до сих пор почти полностью забытого чешского географа и историка Эмануила Файта (1854—1929). Его всесторонний интерес к народам Средней Азии и Кавказа дал обстоятельные результаты в области путевых записок. Его произведение „Кавказ, его природные красоты, экономическое положение, этнография и топография“ (1894) содержит полную картину народов Кавказа, какой до сих пор не было в чешской литературе. Его изложение истории, национального состава, его этнографическо-демографические, географические, топографические и другие данные объективно помогли познанию кавказских народов.

Особое внимание обращает автор статьи подробному анализу обширного очерка Э. Файта „Упадок Турции и армянский вопрос“, который открыл в рукописном наследстве Э. Файта.